

POPÜLİZM VE REFERANDUM

POPULISM AND REFERENDUM

Şafak EVRAN TOPUZKANAMIŞ*

Özet: Liberal demokrasinin açmazlarıyla beraber popülizm daha çok konuşulur hale gelmektedir ve popülizm demokrasiye dair tüm sorunları temsil eden bir politika üretim tarzına dönüşmektedir. Yönetimlere dair beğenilmeyen ne kadar unsur varsa “popülist”, denetlenemeyen iktidar yapıları “popülist”; demokratik unsurlardan uzak, karizmatik lider modeliyle biçimlenen söylemler “popülist” olarak adlandırılmaya devam etmektedir. Bu noktada popülizmin sahip olduğu özellikleri nedeniyle kendi araçlarına en yakın yöntemin referandum olduğu düşünülebilir. Ancak popülist iktidarlar, referandumu iktidar alanlarını büyütürken öncelikle tercih etse de sonradan bu tercihlerinden vazgeçtikleri görülmektedir. Hatta referandumun sadece popülist yapılar tarafından tercih edilmediği de tartışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Popülizm, Demokrasi, Referandum, Anayasa, Brexit

Abstract: As the dilemmas of liberal democracy become more apparent, populism is increasingly coming into focus and is transforming into a style of policymaking that represents many of the problems within democracy. Any undesirable element in governance is labeled “populist”; unchecked structures of power are deemed “populist”; and discourses shaped by charismatic leadership, detached from democratic elements, are continuously referred to as “populist.” At this point, due to its inherent characteristics, it could be argued that the method most aligned with populism is the use of referendums. However, while populist regimes may initially prefer a referendum to expand their spheres of power, it has been observed that they later abandon this preference. It is also debated whether populist structures exclusively use referendums.

Keywords: Populism, Democracy, Referendum, Constitution, Brexit

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı, safak.evran@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1461-3812.

GİRİŞ

Popülizm sirayet eder ve uygulamaları ile kökleşir. Bu anlamda sadece liderleri, yönetim biçimlerini değil muhalefeti hatta seçmeni de kuşatır. Toplu bir ana akımda her şey aslında benzerdir. Nihayetinde hakikat aşınır. “Pop” unsurlarla bezenmiş bu gösterinin adına, “politika yapımı” denilmeye başlanır. Kamu yararı önceliğinden vazgeçilirken, kamusal alan aşınırken, demokrasinin buluşma alanları azalırken, siyasi partiler ve baskı grupları arasındaki ayrım ortadan kalkarken popülizm yükselmeye devam etmektedir. Hatta bu süreçleri daha iyi analiz edebilmek adına literatürde hakikat-sonrası toplum/politika, politikada yalan ve popülizm eş zamanlı ele alınmaktadır.

Popülizm, demokrasinin temel araçlarından biri olan referandumu tercih etmektedir. Hatta ilk akla gelen, popülistlerin referandumu daha çok tercih edeceği yönündedir. Ancak “popülist” yönetimler, iktidar alanlarını genişletirken referandumlara sıkça başvurursa da sonrasında vazgeçebilmektedir veya “popülist” olmayan yönetimler tarafından da referandumlar tercih edilebilmektedir. Referandumlar yoluyla popülizm yükselir mi yoksa referandumların sıkça kullanılması, yönetimleri son noktada “popülist” hale mi getirir? Bu soruları tartışırken elbette referandumların demokrasilerde aşınmakta olan yeri değerlendirilmeye çalışılacaktır.

I. POPÜLİZME GİRİŞ

Demokrasilerde denetlenemeyen, tanımlanamayan, şeffaf olmayan bir anlamda eleştirilen her ne varsa popülizm ile ifade edilmeğe başlanmıştır. İçeriğinin ne olduğu değerlendirilirken aynı zamanda popülizmin ne olduğu da tartışılmaktadır. Popülizm bir ideoloji, strateji, politika biçimi, söylem, politika yapma yöntemi, doktrin hatta belirli bir iç mantığı olan iddialar bütünü olarak tanımlanabilmektedir.¹ Hatta popülizm, “etiket”tir; halkı manipüle ederek ve demokratik

¹ Mudde ve Kaltwasser’a göre popülizm dünyanın nasıl bir yer olduğu ve olması gerektiği üzerine bir görüştür ve bu yönüyle bir ideoloji olarak ele alınmalıdır. Ancak “kalın merkezli” ya da “eksiksiz” bir ideoloji değil “ince merkezli” bir ideolojidir. Çünkü popülizm, kısıtlı yapısıyla siyasi sorunlara ayrıntılı yanıtlar sunamamaktadır; diğer ideolojilere eklenmiş veya diğerleri tarafından asimile edilmiştir. Cas Mudde/Critobal Rovira Katwasser, *Popülizm- Kısa Bir Giriş*, (Çeviren: S. Erdem Türközü), Nika Yayınevi, Ankara 2019, s. 17. Mouffe’ye göre ise

süreçlerin özünü yani halk iradesini çarpıtarak hedefe ulaşmayı amaçlayan her türlü siyasi tutum, söylem ya da yöntemi tanımlamak için kullanılan genel bir terimdir.²

Laclau'nun tanımı bu noktada önem arz etmektedir: "Popülist söylemler, müphemdir çünkü toplumsal gerçekliğin kendisi de müphemdir."³ Tüm bu müphemlik içinde aslında popülizm, demokrasiye dair şikayetler toplamını ifade eder hale gelmiştir. Hakikat sonrası toplum, politikada yalan ve popülizm tartışmalarının literatürde benzer bir dönemde yükselişe geçmesinin en önemli nedenlerinden biri müphemliktir. Demokrasilerde tanımlamanın, anlamamanın ve bilmenin sınırlarında, hakikate ulaşma zorluğunda; popülizm, yönetilenlerin karşılaştığı zorlukları tanımlayan bir çatı kavrama dönüşmektedir.

Popülizmde halk merkezdedir ve toplum, halk ve elitler arasında bir çatışma olarak ele alınır. Popülizmin nezdinde toplum, temelde "iyi/saf" olan "halk" ve "kötü/yozlaşmış" olan "elitler" olarak ikiye ayrılır. Burada "saf" (pure) tanımı hem erdemli ve iyi olmayı hem de homojen bir çoğunluğu ifade etmesi bakımından katışıksız bir bütünü ifade etmektedir. "İyiler", seçimler yoluyla siyasi iktidarda yer alanları veya almak isteyenleri güçlendirip destekleyenlerdir.⁴ "Kötüler" ise iktidarın önündeki engellerdir. İyilik ve kötülük merkezinde toplumu ahlakçı bir tavırla sınıflandıran siyasi iktidar sahipleri/adayları, kendi meşruiyet zeminini genişletmeye çalışır. Her türlü siyasi uzlaşma veya ittifak hallerinde, siyasi zemin olabildiğince kaygan ve değişkendir. Bu nedenle; dostlar (içerdekiler) ve düşmanlar (dışarıdakiler) farklı şekil-

popülizm bir ideoloji değildir çünkü ona sistematik bir içerik atfetmek mümkün değildir ayrıca popülizm siyasi bir rejim de değildir. "Zamana ve mekâna göre çeşitli biçimler alabilen bir politika yapma yöntemidir." Chantal Mouffe, *Sol Popülizm*, (Çeviren: Aybars Yanık), İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 23. Müller'e göre de popülizm, yazılı bir doktrin değildir, belirli bir iç mantığı olan belirgin iddialar bütünüdür. Jan-Werner Müller, *Popülizm Nedir?*, (Çeviren: Onur Yıldız), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2018, s. 25.

² İlker Gökhan Şen, "Referendums and Democratic Constitutionalism: Is There a Way for Reconciliation?", (der. Sascha Hardt, Aalt Willem Heringa ve Hoai-Thu Nguyen), *Populism and Democracy*, Eleven International Publishing, Netherlands, 2020, s. 88.

³ Ernesto Laclau, *Popülist Akıl Üzerine*, (Çeviren: Nur Betül Çelik), 3. Baskı, Epos Yayınları, Ankara 2018, s. 32.

⁴ Mudde/Kaltwasser, s. 15.

lerde tanımlanabilir ve değişiklik gösterebilir. Hatta halkın tanımı ve kimlerden oluştuğu, büyük ölçüde dış grupları belirlerken; dış grupların kimler olduğu da halkın içeriğini belirleyebilmektedir. “Ahlaki olarak yozlaşmış” dış grup; iradeyi kısıtlayan, engelleyen homojen bir kolektif yapı olarak halkı tanımlayan temel unsur olarak ortaya çıkmaktadır.⁵ Ayrıca düşmanlar çoğunlukla elitlerdir. Popülist liderler, “yozlaşmış” olarak tanımladıkları elitizmin aslında temsilcileri olsalar da çoğu kez elitizm karşıtı olduklarını ileri sürerler. Aynı zamanda düşmanlar, hiçbir zaman sabit değildir. Popülistler, çoğu zaman eski müttefiklerini ve uzun süredir kendilerini eleştirenleri de kapsayan geniş bir düşman yelpazesine sahiptir.⁶ Sahip olunan siyasi güce yönelik her türlü tehdit, eleştiri veya muhalefet düşmanlaştırabilir. Hatta önceden kendilerinin benimsediği politik tercihler veya kendi partilerinin içinde “değişime direnenler”, “yeninin yanında olmayanlar” da düşmanlaştırılabilir. Politika, bu karşıtlığı vurgular ve bir gerilime dönüştürür; hatta gerilimi büyütme adına bu ayrım, gerekirse inşa edilir. Bu süreçte iktidardaki popülistler, kutuplaştırmaları hazırlamaya devam eder.⁷

Popülizmin tek bir biçiminden bahsedilmek mümkün değildir çünkü popülizm uygulamalarıyla farklılık gösterir. Bu nedenle popülistlerin kendine özgü bir yol haritası olmadığı için kendilerine özgü bir anayasal vizyona sahip oldukları da söylenemez:

“Popülistler, diğer siyasi aktörlerden farklı olarak, anayasalar karşısında oldukça fırsatçı davranma eğilimindedir. Bir anayasa onların amaçlarını ilerletmelerine yardımcı olduğunda, popülistler onu destekler ve onaylar; ama yardımcı olmadığında, önemini küçümser, eleştirir, anlamını saptırır ya da iktidara geldiklerinde onu değiştirmeye ya da tamamen yenisiyle değiştirmeye çalışırlar. Ancak bu tutum sadece popülistlere özgü değildir; popülist olmayanlar da sıklıkla benzer bir fırsatçılık sergilerler. Popülistlerin anayasalar ko-

⁵ Vasileios Adamidis, “Democracy, Populism, and The Rule of Law: A Reconsideration of Their Interconnectedness”, *Politics*, Vol. 44(3), 2024, s. 390. “Popülist ontoloji, ‘halkı’ ve ‘dış grup(ları)’ (bu bir elit, bir yapı, belirli bir ‘güç bloğu’ olabilir) içeren ve bunlar arasındaki ilişkinin ‘dostlar ve düşmanlar’ temelinde antagonistik bir mücadeleyi temsil ettiği bir yapıdır.” Adamidis, s. 390.

⁶ Burbano de Lara Felipe/; Carlos de la Torre, “Why Ecuador’s Referendums Backfired,” *Journal of Democracy*, 31, no. 2, April 2020, s. 78.

⁷ Müller, s. 119-121.

nusunda hepsinin benimsediği çok az şey varsa da (hatta belki hiç yoksa da), karşı oldukları şeyler konusunda ortak bir tutum sergiledikleri görülmektedir. Popülizm, hangi türde olursa olsun siyasetten arındırma, çoğunluk karşıtlığı ve yargının güçlendirilmesi süreçlerine karşı bir eleştiri sunar. Bu, olumlu bir duruştan ziyade olumsuz bir tutumdur; bir tür anayasal eleştiri ve “karşı-anayasalcılık”tır.”⁸

Popülizm, gücün sınırlanmasını esas alan anayasacılık anlayışını reddedip anayasacılığın temel kavramlarını küçümseyebilir. Örneğin popülistler, anayasa mahkemesi, bağımsız idari otoriteler gibi kurumları benimsemeyip bu kurumların ve mahkemelerin oynadıkları rolü halk egemenliğini tanımamakla itham ederler.⁹ Bu nedenle popülizmde, seçilmişler karşısında konumlandırılan atanmışlar, her an düşman çeperinde yer alabilir. Ancak seçilmişler, halkın hizmetkarıdır; halk için en iyinin peşinde gerekirse atanmışlarla mücadeleye hazırdır.

Yine popülizmde halk iradesini metalaştıran bir parlamento karakteri belirginleşebilir. Başka bir anlatımla popülizm, halk iradesi yorumunu tekelleştirebilir ve “diğer kurumlara kendi versiyonlarını kabul etmeleri için baskı yaparak kanun yoluyla yönetmeyi amaçlayabilir. (...) Yasaların “egemen halkın” beyanları olduğunu savunurlar. Bu bağlamda, sadece hükümet eylemleri halkın iradesine uygun yasalar tarafından yetkilendirilmekle kalmaz, aynı zamanda (popülist) yasalara itaat, halkın yönetiminin devamı için zorunlu hale gelir.”¹⁰ Kamu yararı yerine kamuoyu ve halkın vicdanı gibi hedeflerle yol alan bir yasama faaliyetinden bahsedilebilir.

Popülizme; demokrasiyi seçim sonucuyla eş görerek iktidar alanını büyütme ve keyfi olanı inşa etmek adına önüne çıkan tüm engelleri

⁸ Akritas Kaidatzis / Iphigenia Kamtsidou / Costas Stratilatis, “How Populism Affects Constitutional Law”, (edited by Akritas Kaidatzis, Eleni Kalampakou, Ifigenia Kamtsidou, Christos Papastylanos, Costas Stratilatis), *The People's Constitution: The Populist Transformation of Constitutional Law?*, Springer, Switzerland 2024, s. 4.

⁹ Tartışma için bkz. Ahmet Mert Duygun, “Popülist Anayasacılığa Giriş”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, Cilt: 9, Sayı:18, Yıl:2020, s. 406. Popülistler, liberal anayasacılığa karşı son derece eleştireldir ve “alternatif anayasal projeleri” desteklemektedir. İlgili analiz için bk. Paul Blokker, “Constitutional Courts and Populism/Populist Constitutionalism”, *Verfassungsblog*, 4 May 2017, <https://verfassungsblog.de/populist-constitutionalism/>.

¹⁰ Adamidis, s. 394.

düşman olarak yaftalayan bir elit dayanışması denilebilir mi? Popülizm, politika üretiminin kaygan zemini ve yapısı nedeniyle (düşmanlar değişirken) demokrasilerdeki tüm şikayetlerin tıkıştırıldığı bir çuvala dönüşmektedir. Bu nedenle popülizm, keyfilik simgesi haline gelmektedir. Artık diktatörler veya faşistler yerine popülistlerin varlığından bahsedilmektedir çünkü bu söylem de muhtemelen politik doğruculuktan payını aldı. Ayrıca popülizm bir ideoloji olmadığı gibi popülizmin bir ideolojisi de bulunmamaktadır. Bu yüzden toplumu dönüştürecek topyekûn sürekli ve sistematik yöntemleri mevcut değildir ya da her an güncellenmektedir. Hakikat sonrası politikada, zemini netleştirilemeyen iktidar yapıları çoğalmaya devam etmektedir. Artık popülizm, sirayet ediyor. Bu nedenle popülist sadece iktidarlara tanımladığımız bir sıfat değildir. Popülist iktidar biçimi; popülist vatanşahları, popülist muhalefet partileri, popülist kurumları ile bir bütündür. Popülizm, bu özellikleri nedeniyle değişken, kaygan, parçalı irrasyonel araçlar yoluyla sürreal politika yapımına dönüşmektedir.

II. POPÜLİZM VE REFERANDUM İLİŞKİSİNE DAİR DEĞERLENDİRMELER

Popülizm ve referandumlar arasındaki ilişkiyi değerlendiren çalışmalara bakıldığında; şu sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir: İlki, popülistlerin yöntemlerine yakın olması sebebiyle referandumların öncelikle popülistler tarafından tercih edilmesidir. Diğer argüman, popülistlerin iktidar alanlarını büyütmeye dek referandumları desteklemesi ve sonrasında referandumlardan vazgeçmeleridir. Son olarak da popülizmle referandum arasında doğrudan bir ilişkinin bulunmadığı hatta popülist olarak tanımlanmayan iktidarların da referandumları sıklıkla tercih etmesidir.

A. Popülistlerin Referandumları Tercih Etme Nedenleri

Popülistler, demokrasinin kendilerine sağladığı konfor ile siyasi iktidarda yer alırken bu geldikleri yolun amansız eleştirisini de sürdürürler. Çünkü popülist söylem, iktidar sayacını kendisiyle başlatmak ister. "Düşmanlara" karşı homojen, erdemli bir bütün olabilmenin yolu bir önceki yapının da yok sayılmasını ve düşmanlaştırılmasını içerebilmektedir. Hem demokrasi hem de popülizm, halk egemenliğine dayanır. Ancak, çoğulculukla yol alma şiarına sahip demokrasinin

liberal versiyonu, halkın iradesinin sabit ve tartışılmaz olduğunu öne süren popülizmle açık bir şekilde karşıtlık içindedir. Yine demokrasi-nin bireysel hakların ve azınlık haklarının korunmasına ilişkin vurgu-su, popülizmin çoğunluğun mutlak ve sınırsız egemenliğini savunan bakış açısıyla keskin bir tezat oluşturmaktadır.¹¹

Popülistler, referandumların halk iradesinin ifade edilmesine ola-nak sağladığını ileri sürer ve kendilerini halkın nihai irade yorum-cuları ve “halkın sesi” olarak sunarlar.¹² Popülizm kavramının halk katılımı yerine kullanılması nedeniyle popülizme karşı anayasacılığı savunmak seçkincilikle bir tutulmaktadır.¹³ Popülist hareketler, tem-sili demokrasi-den tamamen vazgeçemeseler de çoğunlukçu yakla-şımalarının bir sonucu olarak sıklıkla halk oylamasını tercih ederler.¹⁴ “Bu tür halkoylamaları ile esasında çok önemli bir siyasi konuda tar-tışma başlatarak halkın tercihinin başvurulması değil, zaten verilmiş olan bir kararın meşrulaştırılması amaçlanır.”¹⁵ Şen’e göre popülizmin çoğulculuk karşıtı dışlayıcı tavrı, tam anlamıyla otoriter bir siyasi rej-im olmasa bile, otoriter bir politika tarzı oluşturma eğilimindedir. Her ne kadar otoriterlik ve popülizm terimleri doğrudan eş anlamlı olarak

¹¹ Adamidis, s. 396.

¹² Adamidis, s. 394. 1792 ve 1800 arasında dünyada kayıtlara geçen sadece 14 ulusal referandum yapılmıştır. Hatta bu 14 referandumun 6’sı Fransa’da gerçekleşmiştir. 19. ve 20. Yüzyılda en çok referandum yapan ve bunu 1848’de Anayasasında düzenleyen İsviçre olmuştur. İsviçre dışındaki birçok referandum, aslında siyasi elitlerin gücü ele geçirme veya konsolide etme girişimleri olarak ifade edilmektedir. Örnekler için bkz. Liubomir Topaloff, “Elite Strategy or Populist Weapon?”, *Journal of Democracy*, Vol. 28, no. 3, July 2017, s.129. Yirminci yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen 295 referandumun bazıları, açık veya örtük olarak, Carl Schmitt’in çizgisini takip etmiştir. Schmitt, referandumların otoriter yöneticilerin gücünü meşrulaştırmak ve güçlendirmek için kullanılmasını savunmuştur. Mussolini ve Hitler de referandumları bu şekilde kullanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası Sovyetler Birliği’nin hâkimiyetine giren ülkelerde yeni yönetimler, totaliter rejimlerini meşrulaştırmak için referandumlara başvurmuştur. 1945 ile 1972 yılları arasında dünya çapında 410 referandum gerçekleştirilmiştir. Bunların çoğu, sömürgecilikten bağımsızlaşma süreci ve self-determinasyon ile ilgili olmuştur. Ancak referandumların kullanımında gerçek anlamda büyük bir artış, 1980’lerde ve 1990’larda yaşanmıştır. 1972 ile 2015 yılları arasında ise rekor sayıda, toplamda 1.846 ulusal referandum düzenlenmiştir. Ayrıntılar için bkz. Topaloff, s. 129.

¹³ Duygun, s. 408.

¹⁴ Duygun, s. 411.

¹⁵ Duygun, s. 411.

kabul edilemese de çoğu durumda yöntemleri açısından örtüşmektedirler. Popülizmin referanduma yaklaşımı plebisiti andırmaktadır.¹⁶

Popülizm, referandumlar yoluyla elitlerin gücünü zayıflatmayı amaçlar; böylece “yozlaşmış elitler” sınırlandırılabilir.¹⁷ Referandumlar, popülistlere gücü seçkinlerin elinden alma aracı sağlarken, halkın iradesini doğrudan ifade etmesine olanak tanıdığı veya olanak tanıdığı varsayıldığı için tercih edilmektedir. O halde referandumlar, halkın iradesinin doğrudan, seyreltilmemiş ve “saf”¹⁸ bir ifadesidir. Böylece, siyasi kararlar halkın tercihlerini yansıtacaktır. Ancak halkın tercihlerini ön plana çıkarmak azınlık haklarını tehlikeye düşürebilecektir çünkü çoğunluk sürece yön vermeye başlayacaktır. Popülizmde, elitizme karşı mücadele ettiğini ileri süren politika aslında yine elitizmin bir parçası olarak kendisini hep en mağdur olarak tasvir etmeye devam edecektir. Popülizmin neden olduğu böylesi çoğunlukçu bir demokrasi anlayışında mağdur olarak işitilenler, artık sadece çoğunluğun içinde yer alanlar olacak ve çoğunluğun içinde yer alamayanlar ise suskunlaşacaktır. Çoğunluğun ezici monoloğu ile suskun bir azınlık karşılaşmasında da elbette diyalog ve sonuç olarak güçlü bir kamusal alan buluşması beklemek güçleşecektir.

Referandumlar yoluyla popülistler, “halkın iradesi miti”ni canlı tutarak homojenleştirmeyi hızlandırabilecektir. Çünkü referandumlara, halkın iradesinin tek/vazgeçilmez göstergesi olarak özel bir ahlaki statü atfetmek, tahayyül edilebilecek en kötü despotizmi ortaya çıkarabileceği gibi en keyfi güçlerden birinin hem ahlaki hem de hukuki olarak tartışılmaz/eleşirilemez olduğu rejime dönüşmesine yol açabilecektir. Ayrıca “atanmış” olan yargıçların denetim sınırını belirleyen halk olabilecektir.¹⁹ Bu sav, yüksek yargıyı özellikle Anayasa Mahkemelerini düşmanlaştırırken popülistler tarafından öne sürülecektir ve halk iradesinin karşısında duran bir yargıyla mücadele edildiği hep vurgulanacaktır.

¹⁶ Şen, s. 89.

¹⁷ K.Jacobs/Akkerman, A./Zaslove, A., “The Voice of Populist People? Referendum Preferences, Practices and Populist Attitudes”, *Acta Politic*, 2018, 53, s. 520.

¹⁸ Ronald Van Crombrugge, “Are Referendums Necessarily Populist? Countering the Populist Interpretation of Referendums Through Institutional Design”, *Representation*, 57:1, 2021, s. 109-111.

¹⁹ Halk iradesi miti ve referandumlar arasında ilişki hakkında bkz. Crombrugge, s. 112.

Popülizm ayrıca karizmatik liderle bütünleştirilmektedir. Hatta popülizm karşıtları, bu yüzden eleştirilerini daha çok popülist liderler üzerinde yoğunlaştırmaktadır.²⁰ Karizmatik bir liderin varlığı, liderin kurumlara ilişkin karşıtlığı hatta saldırgan üslubu popülizmle özdeşleştirilse de aslında bunlar popülizmin asli değil tali öğeleri olarak sayılmaktadır. Popülizm, temsiliyetin en iyi biçimi olarak bedenleşme kavramına dayanmaktadır. Hem halk egemenliği bedenleştirilir hem de lider, halkın vücut bulmuş hali olarak görülür. Popülist lider, halkın gerçek iradesini bildiğini iddia eder ve halkın sesi olarak kabul edilir. Bu nedenle, anayasa mahkemeleri ve bağımsız kurumlar gibi diğer otoriteleri/kurumları dışlayarak ortak iyinin en doğru ve nihai yorumunu sunan tek merci haline gelir.²¹ Bu noktada referandumlar, halkın iradesini temsil etmek üzere seçilen liderlere olağanüstü yetkiler tanımanın önemli bir eşiği haline dönüşebilmektedir. Çünkü popülist karizmatik lider okumasıyla meseleye yaklaşacak olursak; referandumlarda halk konuşmuş ve konuya ilişkin son noktayı koymuştur. Bu anlayışa göre böylece halkın tercihi ve iradesi; kurumsal düzenlemeler, anayasal prosedürler ve siyasi normlardan üstün hale gelmiştir. Bu nedenle, popülist politikalara maruz kalanlar, bunu “demokratik yenden yapılanmanın bir dizi olağanüstü anı” olarak deneyimleyebilir.²² Örneğin Latin Amerika’da popülistleri diğer politikacılardan ayıran şey, kendilerini halkın hatta devletin kurtarıcısı olarak görmeleridir. Halkın iradesine yalnızca kendilerinin yön vereceğine inanırlar ve burada politika bir inanç sistemi yaratma eylemi olarak karşımıza çıkar.²³ Hatta halihazırdaki hukuk sistemi eğer kendi projelerine engel olursa popülistler, yeni anayasa ve yasalar yapmak ister. “Çünkü popülistler, iktidarı bireysel mülkleri gibi görürler; muhalefet partileri, güçler ayrılığı veya eleştirel bir kamusal alan gibi muhtemel sınırlayıcı unsurlar, “uzun vadeli dönüşüm projeleri için bir tehdit” olarak görülebilir. Ancak, liderin sınırsız yetkiye sahip bir mesih olarak görülmesine dayanan bu antidemokratik bakış açısı, seçimlerin iktidara gelmesinin tek meşru yolu olduğu inancıyla bir arada var olur ve bu durum, iktidar-

²⁰ Felipe/Torre, s. 78.

²¹ Adamidis, s. 390.

²² Felipe/ Torre, s. 71.

²³ Nadia Urbinati, “Democracy and Populism”, *Constellations*, England, 5(1), 1998, s. 119.

daki popülizme kendine özgü bir çelişkili karakter kazandırır.”²⁴ Bu nedenle referandumların, siyasi liderlerin aldığı kararların halk tarafından onaylandığı bir mecra olmasından ziyade siyasi azınlıklar için bir veto gücü işlevi görmesini sağlamak gerekir.²⁵

Özetle, popülistlerin referandumları desteklemeleri şaşırtıcı değildir; çünkü referandumlar halkın kendi gücünü geri almasının bir yolu olarak görülür: “Böylece seçmenlere önemli politikalar hakkında doğrudan karar verme hakkı verilerek temsili siyasetin olağan kanallarını atlamalarına olanak tanınır.”²⁶ Ayrıca vatandaşlar arasındaki popülist tutumlardan da bahsetmek gerekir ve belki de popülistlerin referandumları talep etme ve yönetme tercihleri vatandaşlar arasındaki popülist talepleri de çoğaltabilmektedir. Bu bağlamda, popülist tutumlara sahip olmanın daha fazla referandum talebiyle ilişkilendirildiğini göstermektedir. Çok ilginçtir ki popülist tutuma sahip vatandaşların, popülizmin baskın kavramsallaştırmasıyla birçok popülist partiden daha uyumlu olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca popülist partiler, retorik olarak referandumları destekleseler de doğrudan demokrasiyi genellikle stratejik ve kontrollü bir şekilde kullanarak halkı değil, elit çıkarlarını güçlendirmeye yönelik hareket edebilmektedir.²⁷

B. Referandumların Yapısı Gereği Popülizme Dönük Olması

Referandumlar, istisnai yapısı gereği sonuçları çoğu zaman geri döndürülemez olarak görülmektedir. Halk kendilerine sunulan konu hakkında hükmünü verdiğinde, sözleri genellikle “kutsal”, “nihai” ve “bağlayıcı” olarak kabul edilir. 1709 tarihli Whig Partisi broşürünün başlığında da ifade edildiği gibi: “Vox Populi, Vox Dei” (Halkın sesi, Tanrı'nın sesidir).²⁸ Chambers'a göre geri döndürülemezlik, tartışma-

²⁴ Urbinati, s. 119.

²⁵ Şen, s. 97.

²⁶ Sergiu Gherghina/Nanuli Silagadze, “Populists and Referendums in Europe: Dispelling the Myth”, *The Political Quarterly*, Vol. 91, No. 4, s. 795.

²⁷ Sergiu Gherghina /Jean-Benoit Pilet/Bettina Mitru, “Big Ideas, Little Detail: How Populist Parties Talk About Referendums in Europe”, *Contemporary Politics*, 2024, 30:4, s. 437.

²⁸ Ignatius Yordan Nugraha, “Popular Sovereignty and Constitutional Referendum: Can “The People” be Limited by Human Rights?”, *German Law Journal*, 23, 2022, s. 20-25.

nun “sıfır toplamı bir oyun olarak ele alınmasına neden olan teşvikler yaratır”; böylece sonuç, genellikle “kazanan halk biziz” ve “kaybeden halk sizsiniz” şeklinde iki zıt kampa ayrılmaktadır. Buradaki sorun, sadece referandum sürecinin “kaybedenler” yaratması değildir. Asıl sorun referandum sonucunun temsilciler tarafından geri döndürülemez bir karar olarak kabul edildiğinde ortaya çıkar; çünkü bu sonucun halkın “gerçek” iradesini yansıttığı iddia edilir. Bu durumda, azınlığın sonucu sorgulaması imkânsız hale gelir, oysa temsilî demokrasinin temel özelliklerinden biri, kamusal tartışmanın açık uçlu bir süreç olarak ele alınmasıdır. Siyasi süreç kaçınılmaz olarak kaybedenler yaratır, ancak aynı zamanda bu dengelerin gelecekte değişebileceği umudunu da içinde barındırır. Ancak referandum sonucu, halkın “nihai” iradesi olarak kabul edildiğinde, bu temel demokratik vaat bozulmuş olur.²⁹ Kompleks sorunların çözümünde referandum bir yöntem olarak ele alınırken bir tür sıfır toplamı oyun olarak görülebilir ve kamplaşma keskinleşebilir. Böyle bir durumda referandum, çoğunluğun zaferi ve azınlığın kaybı anlamına gelir.³⁰

Popülizm ve kutuplaşmanın demokrasi üzerindeki etkilerine dair belirsizlik göz önüne alındığında, bu ilişkiler üzerine yapılan araştırmaların sınırlı olduğu belirtilmektedir.³¹ Öte yandan kutuplaşma siyasi bilgi ve katılımı artırabilirken özellikle düşük siyasi ilgi ve bilgiye sahip vatandaşlar için daha net bilgilere ulaşmanın yolu olarak görülebilir. Politika böylece daha somut hale gelerek siyasi katılım teşvik edilebilir. O halde kutuplaşma, vatandaşların kendi politika görüşlerine daha yakın partileri seçmesiyle daha “bilinçli” oy kullanmalarına yol açabilir. Ancak yüksek seviyede kutuplaşmış seçmenlerin, parti/lider kimliği gibi siyasi sembollere güvenip siyasi içeriği anlamak için daha az çaba harcadığını da görülmektedir.³²

²⁹ Crombrugge, s. 120.

³⁰ Topaloff, s. 136.

³¹ Marco Fölsch, “Do Affective Polarization and Populism Affect the Support for Holding Referendums?” *Politics and Governance*, Volume 12, 2024, s. 1-2.

³² İlgili tartışma ve analiz için bkz. Fölsch, s. 1-2.

C. Popülizmin Referandumla İlgili Olmadığına Dair Tartışmalar

Popülistler kendilerini halkın gerçek ve tek meşru temsilcileri olarak gördükleri için referanduma başvurmak istemeyebilir. Söz zaten kendisindeyken bu sözü tekrar halkla paylaşmak, gücün yitirilmesi anlamına gelebilir. Ayrıca halkın zaten tek bir sesle konuştuğu varsayıldığından, bu ses popülist parti ve özellikle lider tarafından temsil edilmektedir.³³ Urbinati'nin belirttiği gibi, "halk iradesinin oybirliğiyle ilan edilmesi gerektiği yerlerde, konuşma ve oy verme anlamsızdır; en iyi ifade biçimi yetkilendirme ve alkıştır."³⁴

Literatürdeki bazı çalışmalar, referanduma sıklıkla başvurulmasının popülist politikalara yol açmayacağını ileri sürmektedir. Örneğin İsviçre'de referandumların sıkça yapıldığı ve bu tercihin popülist eğilimleri güçlendirmede ileri sürülmektedir.³⁵ Yine başka bir çalışmada, Avrupa Birliği'ne üye 27 ülkenin 1994-2018 yılları arasında faaliyette olan 824 siyasi partinin manifestosu incelenmiştir ve popülist partilerin popülist olmayanlara göre referandumları daha fazla tercih edip etmedikleri tartışılmıştır.³⁶ Bu analizde, popülist partilerin, tüm partiler arasında referandum kullanımının artırılmasına yönelik en fazla talepte bulunan partiler olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak popülist politikalarla özdeşleşmeyen birçok parti de referandumları destekleyebilmektedir. Örneğin Avrupa Yeşiller Partisi'nin popülist söylemleri büyütme yerine çoğulcu politikaları teşvik etmek adına referandumlardan yana

³³ Crombrugge, s. 112.

³⁴ Urbinati, s. 119.

³⁵ İsviçre'de oylama konularının çeşitliliği, halkın sesine ve tercihine verilen önemin altını çizmektedir. Ocak 1995 ile Haziran 2005 arasında İsviçre vatandaşları, 103 federal soru hakkında 31 kez oy kullanırken 2017-2021 yılları arasında ise 29 kez halkoylamasına gidilmiştir. Khalimat Rachida Benazir, "Direct Democracy and The Rise of Populism in Switzerland", *Journal of International Relations*, S. 26, s. 21-37.

³⁶ Gherghina/Pilet/Mitru, s. 437. Popülist partilerin hangi tür referandumları uygulamak istedikleri, bunları nasıl düzenlemeyi planladıkları veya hangi konulara odaklanmaları gerektiği konusunda ayrıntılı bilgiler vermemeleridir. Genellikle, referandumlarla ilgili belirli kurallara ve düzenlemelere değinmemektedirler. Görünüşe göre popülist partiler, dünya genelinde giderek daha fazla konuda referandum düzenlemesi eğilimini kabul etmekle yetinmektedir. Belirli politika konularına ilişkin tercihler ise oldukça sınırlıdır. Gherghina/Pilet/Mitru, s. 450-452.

olduğu ileri sürülmektedir.³⁷ O halde bir partinin popülist olarak etiketlenmesi için referandum yanlısı olması yeterli bir koşul değildir çünkü popülist olmayan birçok parti de benzer görüşü paylaşmaktadır. Hatta Avrupa genelinde referandum yanlısı olmak ana akım bir tutum haline gelmiştir. Fransa ve Çekya'daki Yeşiller, Estonya'daki Merkez Partisi, Danimarka'daki Kızıl-Yeşil Birlik Listesi, Hırvatistan'daki NSR ve Avusturya'daki NEOS gibi popülist olarak nitelendirilmeyen partilerin, popülist partilerden daha güçlü bir şekilde referandumları desteklediği ileri sürülmektedir.³⁸ Popülist partiler ile referandum talebi arasındaki ilişki, bu anlamda doğrudan bir ilişkiye sahip değildir. Hatta popülistler, popülist olmayanlara kıyasla referandumları daha az tercih edebilmektedir ve zaman içinde referandumdan vazgeçmeye başladıkları da görülmektedir. Popülist olmayanlar için ise tersine bir eğilim söz konusudur; hatta son on yıldır popülist olmayan partilerin referandumları daha yaygın bir şekilde kullandıklarına dair çalışmalar söz konudur.³⁹

Gherghina/Silagadze'e göre popülistler, genellikle referandumları otoriter rejimlerde, geçiş sürecindeki ülkelerde veya yeni demokrasi inşasında tercih ederken popülist olmayanlar ise referandumu daha çok yerleşik demokrasilerde tercih etmektedir. Ayrıca popülistlerin başlattıkları referandumları, popülist olmayanlara kıyasla daha yüksek bir oranla kazandıklarını söylemek mümkündür. Bunun birkaç nedeni olduğu belirtilmektedir. Bunlardan ilki, popülistlerin referandumları stratejik bir şekilde kullanmaları ve kazanma şanslarının yüksek olduğu durumlarda tercih etmeleridir. Böylece, referandumları destekleyen imajları tazelenerek ve halka yakın tavırları ile destek kazanacaklardır. Diğeri ise, popülistlerin, çoğunluğu kendi görüşlerini destekleyecek şekilde harekete geçirebilecek konularda referandum gitmek istemeleridir. Ayrıca popülistler, bağlayıcı referandumları bağlayıcı olmayan referandumlara kıyasla daha çok tercih etme eğilimindedirler.⁴⁰ Özetlemek gerekirse Gherghina/Silagadze'ye göre siyasi elitlerin ulusal düzeyde referandumları politika ile ilgili (örneğin, gündem belirleme, popülerliği artırma veya kararların meşruiyetini güçlendirme) veya kurumsal hedefler doğrultusunda (karar alma sü-

³⁷ Gherghina/Pilet/Mitru, s. 438.

³⁸ Gherghina/Pilet/Mitru, s. 440.

³⁹ Gherghina /Silagadze, s. 802.

⁴⁰ Gherghina /Silagadze, s. 803.

reçlerini aş(ındır)ma veya parti içi anlaşmazlıkları çözmeye bir araç olarak kullanılmalarıdır. Bu hedeflerin hiçbiri yalnızca popülistlere özgü değildir. Hatta popülistlerin referandum çağrısında bulunma olasılığı daha düşüktür.⁴¹ Bazı popülist partilerin programlarında mutlaka bir referandum vurgusunun yer almadığı; hatta güç kazandıkça popülistlerin daha az referanduma başvurduğu ileri sürülmektedir. 21 Avrupa ülkesinde 2016-2023 yılları arasında faaliyet gösteren 38 popülist parti incelendiğinde şu sonuçlara ulaşılmıştır: Birçok popülist parti, programlarında referandumlara genel olarak değinmekte ve bunları halkın karar alma sürecine doğrudan katılımını sağlayan bir demokrasi modeli olarak sunmaktadır.⁴² Ancak popülistler yönetimde çoğunluğu ele geçirdiğinde ise referandumun işlevi değişebilmektedir. O noktada, liderin elinde gücü merkezileştiren bir araca dönüşmektedir. Halkın iradesini ifade etmekten çok, bu iradeyi kendi politikasını onaylatmak için kullanmaktadır ve bu süreçte lider ile halk arasındaki bağı doğrudan pekiştirme işlevi görmektedir.

Referandumların popülist bir araca dönüşmemesi için çoğunluk vurgusunun olabildiğince yumuşatılması hatta bunun önüne geçilmesi gerekir. Elbette referandumlara çoğunluk yön verecektir. Ancak popülist söylem, “çoğunluğu elde etmenin” “saf/erdem yüklü” bir başarı olmadığını da göz önüne almalıdır. Bu bağlamda referandumlarda katılım eşiği öngörülebilmektedir. Örneğin Bulgaristan, Hırvatistan, İtalya, Malta ve Litvanya’da, referanduma kayıtlı seçmenlerin en az yarısının katılımı gerekmektedir. Letonya’da, referanduma katılımın, son parlamento seçimlerinde oy kullanan seçmenlerin yarısına ulaşması gerekirken; Azerbaycan’da bu oran, kayıtlı seçmenlerin %25’idir. Polonya ve Portekiz’de ise, katılım oranı %50 eşiğine ulaşmazsa, referandum bağlayıcı sayılmamaktadır. Yine Litvanya’da, anayasanın devletin bağımsız demokratik bir cumhuriyet olarak niteliğini düzenleyen 1. maddesinin değiştirilmesi için seçmenlerin %75’inin onayı gereklidir. Danimarka’da ise bir anayasa değişikliğinin geçerli olabilmesi için, oylamaya katılanların çoğunluğunun onayına ek olarak, kayıtlı seçmenlerin %40’ının da onayı aranmaktadır.⁴³

⁴¹ Gherghina /Silagadze, s. 802-803.

⁴² Gherghina/Pilet/Mitru, s. 450-452.

⁴³ Örnekler ve değerlendirmeler için bkz. Şen, s. 108.

III. POPÜLİZM VE DOĞRUDAN DEMOKRASİ İLİŞKİSİ

A. “Halk Adına Konuşan” Popülizm Örnekleri

Demokrasie dair yaşanan sorunların nedeni bir taraftan popülizm olsa da diğer taraftan demokrasinin araç ve uygulamaları da demokrasiye zarar verebilmektedir. Hatta bu noktada popülizm, temsili demokrasilerin yeniden anlam kazanması adına bir “umut” olarak görülmektedir.⁴⁴ Popülist teori, popülizmin mutlak bir olumsuzluk olarak kavranmasına itiraz eder ve popülizmin, liberal kurum ve kurallar içerisinde sınırlandırılmış demokratik katılım için, canlandırıcı ve güçlendirici bir etkisi olabileceğini ileri sürer.⁴⁵ Popülizm, en yalın anlamıyla liderlerin ve partilerin kitleleri harekete geçirmek için kullandığı bir siyaset tarzı olarak ele alındığında “halka doğru” yönelen ve “halk adına konuşan” özelliği ile ön plana çıkabilmektedir.⁴⁶

Toprak, popülizmin “çözümü halkta bulma” örnekleriyle başladığını belirtmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında bir köylü toplumu olan Rusya’da aydınlar “halka doğru gitmiştir”. Hatta Rus popülizmi, halk anlamına gelen “narod” sözcüğünden türetilen “Narodnik” olarak ifade edilmekteydi. Rus popülistleri halka doğru hareketini başlatırken aynı zamanda birçok ülke için de örnek oluşturuyordu. Yine Çin’de “halka doğru” gidenler, yerel kültüre, köylü kitlelere ve kırsal sorunlara odaklanarak “Mao öncesi halkın değerlerine sahip çıkıyordu.”. Osmanlı Devleti’nde de 20. yüzyılın ikinci yarısında ba-

⁴⁴ Eric Fassin, *Popülizm: Büyük Hınç*, (Çeviren: Gülener Kırnalı/ İlker Kocael), Heretik, Ankara 2018, s. 75.

⁴⁵ İlgili tartışmalar için bkz. Onur Yıldız, “Popülizmin Normatif İmkânları: Hınç ve Diğer Popülist Siyaset Biçimleri”, *Mülkiye Dergisi*, Cilt: 41, Sayı: 1, 2017, s. 28 vd.

⁴⁶ Yıldız, s. 28. “Siyaset kuramcılarının bazılarına göre popülizm, yaygın temsil krizine verilmiş demokratikleştirici bir yanıtken, bazıları da onun mevcut ve gelecekteki demokrasiye demokratik olmayan sınırlamalar koyduğunu savunur. Dolayısıyla bu konuda ana-akımı oluşturan yaklaşımlarda popülizm ya bölgesel bir olgu olarak sunulur ya da işlevi bakımından demokrasinin bir sembolüne, bir belirtisine, hatta bir marazına indirgenir. Teorisyenler popülizmi, en iyi ihtimalle liberal demokratik temsile yönelik tarihsel muhalefetin bir parçası şeklinde tasvir ederler. Bu çerçevede içinde popülizm bir tarihsel mefhum örneğidir ve tarihin kendisi de zaten bir teoriyi örneklerle açıklama noktasında ancak çok küçük bir rol oynayabilir. En geri teorilerde ise popülizm tarihsiz bir mefhumdur.”, Federico Finchelstein, *Faşizmden Popülizme*, (Çeviren: Ali Karatay), İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 171.

ğımsızlığını kazanmış ülke örneklerinden biri Osmanlı popülizmi ya da “halkçılığı” olmuştur ve ulus-devletin kuruluşunda önemli rol oynamıştır.⁴⁷ Hatta Osmanlı popülizmi, “Narodnik” geleneğin ilk örneklerinden biri olmuştur. İkinci Meşrutiyet popülizmi, “halka doğru giderek” yani kültür, dil ve folklor alanında odaklanarak etki alanını genişletmiştir.⁴⁸ Popülizm teriminin etimolojik kökeni ise 1870-1890 yıllarına dayanmaktadır. Popülizm çıkışına bakıldığında sanayi ve finans sermayesinin tehdidi altında küçük köylülüğün ideolojisi olarak tanımlanmıştır. Geleneksel değerleri ön plana çıkaran bir kırsal hareket olduğu belirtilmektedir. Halkın iradesinin her şeyden üstün tutulması ve özerk örgütsel güçleri olmaksızın kentli işçi sınıfının ve/veya köylülüğün desteğini alan siyasal hareket olarak ele alınmıştır. Bu noktada halkı en iyi şekilde temsil etme iddiasıyla yol alan popülizmin, “sıradan” insanı siyasete dahil ederek siyasal yönetime ilişkin destekleyici ya da eleştirel bakış edinmeye yönlendirdiği ve bu yolla siyasal katılımı arttırdığı belirtilmektedir.⁴⁹ Popülizm, siyasi seçkinler tarafından temsil edilmediğini düşünen toplumun dışlanmış kesimlerini seferber ederek onların siyasi sistemle bütünleşmesini sağlayabilir. Bu yolla demokratik hesap verilebilirliği arttırabilir.⁵⁰ Popülizmin siyasetin özü olan özgürleştirici bir güç olarak ele alarak toplumun dışlanmış kesimlerini baskın elitlere karşı harekete geçirip statükoyu değiştirebilmektedir.⁵¹ Ancak demokratik zemindeki asıl kırılma popülist liderlerin, bizzat halkın kendisi olduğuna ve vatandaşları temsilen her türlü kararı alabileceğine inanmasıyla başlar. Bu noktada popülizm tartışmaları çeşitlenmektedir. Hatta demokrasiye dair sorunların yekpare bir şekilde popülizme yöneltmenin mümkün olmadığı popülizm tiplerine göre bir değerlendirme yapılması gerekliliği de ayrıca tartışılmaktadır.

⁴⁷ Zafer Toprak, *Türkiye’de Popülizm 1908-1923*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2025, s. 2-4.

⁴⁸ Toprak, s. 6.

⁴⁹ Finchelstein, s. 20.

⁵⁰ Finchelstein, s. 8.

⁵¹ Çamurcuoğlu Güliden, “Çoğunlukçu Demokrasiye Yöneliş Olarak Popülizm”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S. 10(1), 2019, s. 285-289; Mudde/Kaltwasser, s. 117; Benazir, s. 29.

B. Doğrudan Demokrasi Araçlarının Popülizmle Kesişimi

Tarihte birçok kez doğrudan demokrasi, diktatörlükler tarafından parlamentolara ve halk temsilcilerine karşı bir silah olarak kullanılmıştır. Örneğin Weimar Cumhuriyeti'nin son yıllarında Hitler'in Almanya'da iktidarı ele geçirmesi örnek olarak verilebilir. Naziler, plebisitleri⁵² ve demokrasi kurumlarını halk desteğini göstermenin ve yönetimlerine meşruiyet görüntüsü kazandırmanın bir yolu olarak kullanmıştır. Örneğin Hindenburg'un 2 Ağustos 1934'te ölmesinin ardından, Hitler'in tek başına yönetimin engelleyecek hiçbir şeyin kalmadığı belirtilir. Hatta Hitler'in kabinesi, Reich Cumhurbaşkanlığı ile Reich Şansölyeliği makamlarının birleştirilmesine karar vermiştir; bu karar 19 Ağustos 1934'te yapılan bir referandumla onaylanmıştır. Referandum, seçmenlere Şansölye ve Cumhurbaşkanlığı makamlarının birleştirilmesini onaylayıp onaylamadıklarını sormakta ayrıca Cumhurbaşkanlığı yetkilerinin Hitler'e Führer ve Reich Şansölyesi olarak verilmesini onaylayıp onaylamadıkları da sormaktadır. Oy kullanmaya hak kazananların yaklaşık %95'i oy kullanmıştır ve sonuçlar, seçmenlerin %90'ının Hitler'in eylemlerini onayladığını göstermektedir. "Referandum, Hitler'in Almanya'nın mutlak diktatörü olduğunu teyit eder; yetkileri üzerinde hiçbir yasal veya anayasal sınırlama yoktur." Bu süreçte düzenli bir muhalefetin yokluğuna rağmen, kabine kendi görüşünü destek bulabilmek için büyük bir çaba harcamıştır. Tüm kaynaklar, propaganda bakanlığı tarafından koordine edilip yönlendirilerek kabinenin hizmetine sunulmuştur. Hükümet kontrollü basın ve sinema tercihinde bulunsa da kampanyanın başlıca aracı radyo olmuştur. İki kampanyadaki en çarpıcı ve etkileyici radyo çağrısı, 17 Ağustos 1934'te Hamburg'dan yapılan yayındır. Bu yayında, Hitler, Hindenburg'un yetkilerini neden üstlendiğini hususunda ikna etmek ister; hatta daha fazla kişinin kendisini dinleyebilmesi için adeta ulusal bir tatil ilan edilmiştir ve birçok ana meydanda ses sistemleri kurulmuştur.⁵³

⁵² Referandum ile plebisit arasındaki farkın özellikle *demokratiklik* bakımından ortaya çıktığı belirtilmektedir: "Referandum, demokratik bir usüldür: Halk etkendir, öznedir; karar alma sürecinin başına, ortasına ve sonuna katılır. Plebisit ise, anti-demokratik bir usüldür: Halk edilgendir, nesnedir; karar alma sürecinin sadece sonuna katılır." Gözler Kemal, "Halkoylamasının Değeri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt XL, 1988, Sayı 1-4, s. 97-113.

⁵³ Süreç hakkında bkz. Krzywoszyński, Przemysław "The Problem of Human Rights in Direct Democracy", *Revista de Filosofía II Época*, N° 9 (2014), s. 95-102. Hitler Yo-

Faşizm, şiddete dayalı totaliter bir düzen ortaya koyarken popülizm, II. Dünya Savaşı sonrası faşizmin yenilgisinin ardından reform yapmaya girişmiş ve “faşist mirası demokratik kurguya göre yeniden düzenlemek istemiştir”. Faşistlerin aksine popülistler demokrasiden taraf olmaya çalışır. Her şeye rağmen bir gün seçimi kaybedip iktidardan çekilebilirler. Popülizm, faşizmdeki gibi kendini ülke ve halk ile bir tutsa da halkın ulusal temsilini yine de seçim sonuçlarıyla ilişkilendirmektedir. Bir anlamda “popülizm plebisiter bir siyaset anlayışını öngörür ve faşist bir form olan diktatörlüğü reddeder.”⁵⁴

Modern demokrasinin araçları, insan haklarını korumanın en iyi yolu gibi görünse de buna rağmen, sadece totaliter ve otoriter rejimlerde değil, demokratik sistemlerde de insan haklarını sınırlama yönüne dönüşebilmektedir. Örneğin Benazir, makalesinde uygulanan doğrudan demokrasinin popülist partilerin çoğalmasını kolaylaştırdığı ve popülist partilerin de medya gibi demokratik araçlar üzerinden halk arasında daha fazla popülist tutumları teşvik ettiği görüldüğünü hatta İsviçre’de popülist partilerin gördüğü desteğin doğrudan demokrasinin popülist eğilimlerle doğal bir uyum içinde olduğunu ileri sürmektedir.⁵⁵ Örneğin İsviçre Anayasası m. 72/3’e göre “minare inşası yasaktır.”. Bu yasağın temelleri ise 29 Kasım 2009 tarihli referanduma dayanmaktadır. İlgili referandumda oyların %57,8’i bu yasağın lehinde oy kullanırken 26 kantondan 23’nün bu yasağı desteklediği görülmektedir. Referanduma katılım oranı ise İsviçre için nispeten “yüksek” sayılan %53,4’tür. İsviçre Federal Anayasası’nın 139. maddesi uyarınca “Oy kullanma hakkına sahip herhangi 100.000 kişi, teşebbüslerinin resmî ilanından itibaren 18 ay içinde Federal Anayasanın kısmi revizyonunu talep edebilir.” Bu bağlamda da Nisan 2007’de 16 kişilik bir grup tarafından başlatılan bir halk teşebbüsüyle gündeme gelmiştir. Bu kişilerin 14’ü, göçmenlere karşı politikalar yürüten İsviçre Halk Partisi üyesidir. Minarelerin yasak-

uth on the Occasion of the Referendum for Adolf Hitler (August 19, 1934), published in: German History in Documents and Images, <<https://germanhistorydocs.org/en/nazi-germany-1933-1945/ghdi:image-1898>> [October 09, 2025]; erişim tarihi 20.09.2025. Centre for Research on Direct Democracy, <https://www.c2d.ch/referendum/DE/5bbbe29d92a21351232de553>, erişim tarihi 20.09.2025. Zürcher Arnold J. “The Hitler Referenda”, *The American Political Science Review*, Feb., 1935, Vol. 29, No. 1 (Feb., 1935), pp. 91-99.

⁵⁴ Finchelstein, s. 305.

⁵⁵ Benazir, s. 34.

lanması hakkında teşebbüs için gerekli imza sayısına Temmuz 2008'de ulaşılmıştır. Bu referandum, uluslararası hukuku ihlal eden halk inisiyatiflerinin anayasada düzenlenmesine ilişkin tartışmayı gündeme getirmiştir; doğrudan demokrasi sistemi ile uluslararası hukuk arasındaki potansiyel çatışmayı ortaya koymuştur ve demokrasi ile insan hakları arasındaki gerilimi büyütülmüştür.⁵⁶

IV. BREXİT REFERANDUMU ÜZERİNDEN POPÜLİZME İLİŞKİN BİR DEĞERLENDİRME

Brexit referandumu aslında popülizmin çoğulculuk karşıtlığının önemli bir göstergesidir. Çünkü seçkinciliğin dışında popülizm için bir diğer karşıt, çoğulculuktur. Çoğulculuğa göre çeşitlilik bir güçtür ve toplumda birçok iktidar merkezinin olması ve bu grupların çıkar ve değerlerini yansıtması gerekir. Ancak popülizm, bu farklı iktidar merkezlerini halkın kendini ifade etmesinde bir engel olarak ele alabilmektedir. Çoğulculuk karşıtlığı bir anlamda dayanışmayı güçlendiren bir etmen olarak da ele alınmaktadır. Bu nedenle popülizmde halk, neredeyse çeşitliliği barındırmayan bir dayanışma içerisinde homojen bir şekilde tarif edilir. Bu yolla belli gruplar düşmanlaştırılarak birlik-telik duygusu büyütülür. Bu noktada Brexit de kendilerini "dışlanmış ve aldatılmış olarak hisseden halkın" kaygılarına çözüm olarak milliyetçilik vurgusuyla güçlendirilmiş göçmen karşıtı söylem bir çözüm olarak sunulmuştur. Yine diğer popülist örneklerde olduğu gibi Brexit elitizm karşıtı olduğunu ileri sürmektedir. "Bu açıdan Brexit, partilerin ve politikacıların kendilerini siyaset dışından gelen kurulu düzene meydan okuyan figürler olarak konumlandığı ve politikaları "halk adına" sunduğu büyüyen bir eğilimin parçasıdır."⁵⁷

⁵⁶ Süreç hakkında bkz. Dostal, J. M., & Champod, M. (2015). "The conflict between direct democracy and international law: analysing the Swiss case." *Journal of the Korean-German Association for Social Sciences / Zeitschrift der Koreanisch-Deutschen Gesellschaft für Sozialwissenschaften*, 25(3), s. 3-38. Peters Anne, "The Swiss Referendum on the Prohibition of Minarets", December 2, 2009, Blog of the European Journal of International Law, <https://www.ejiltalk.org/the-swiss-referendum-on-the-prohibition-of-minarets/>

⁵⁷ Follow the Money, <https://www.ftm.eu/>, erişim tarihi 10.10.2025. Schwartz Casilde/ Simon Miranda/Hudson David/ Van-Heerde-Hudson Jennifer, "A Populist Paradox? How Brexit Softened Anti-Immigrant Attitudes" *British Journal of Political Science* (2021), 51, 1160-1180

A. Avrupa Şüphenciligi Üzerinden Yükselen Popülizm Örneği: Brexit Referandumu

Popülizm, halkı kamplaştırarak belirgin olmayı tercih etse de aslında muğlaklık üzerinden belirgin olmak ister. Kendi iktidar alanını büyütürken sorunları çözme iddiasıyla yol alır ancak sorunları çözmek de bir anlamda kendi tabanını zayıflatabilecektir. Sorun çözmek için şeffaflık gerekir ancak şeffaflık, popülist iktidarı görünür kılacaktır. Oysaki popülizme en çok oy kazandıran, belirsizliktir. Değişen “elitler”, değişen “erdemliler”, değişen “düşmanlar” dışında tabanı da değişken ve belirsiz kılmak esastır. Sorunları çözecek iradeye sahip olmak ancak sorunları hep askıda ve sürece yayararak çözebiliyor olmak, önemli bir politika yapım yöntemine dönüşebilir. Freeden’in da belirttiği gibi belirsizlik ve muğlaklık iyi bir oy toplama stratejisi olabilir, ancak sonuç en iyi ihtimalle bir hayalet ideolojidir; acil ve karmaşık sosyo-politik meselelerin üzeri örtülerek bulanıklaştırılmasına ve gizlenmesine olanak tanıyan bir hayalet gibidir.⁵⁸ Popülizmin de Avrupa şüphencilikinden bu anlamda beslendiği görülmektedir.⁵⁹

Avrupa şüphencilikinin genel olarak üç temel teorik açıklaması bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, işsizlik, enflasyon gibi ekonomik faktörlerin etkisi; ikincisi kimlik faktörü (Avrupa Birliği vatandaşlığının kapsamı) ve üçüncüsü de vatandaşların ulusal kurumlara ve AB kurumlarına duyduğu güvensizliktir. Bu noktada Avrupa şüphenciligi ile popülizmin pek çok kesişim noktası bulunmaktadır.⁶⁰

Avrupa şüphenciligi kavramı, Margaret Thatcher tarafından Avrupa Koleji’nin 1988 akademik yılı açılışında “Brugge konuşması”nda dile

⁵⁸ Michael Freeden, “After The Brexit Referendum: Revisiting Populism as an Ideology”, *Journal of Political Ideologies*, 22:1, 2017, s. 10.

⁵⁹ Selcen Öner, “Brexit ve Avrupa’da Popülist Radikal Sağın Yükselişi”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 20, Özel Sayı: Brexit (Yıl:2021), s.107.

⁶⁰ Öner, s. 101. UKIP’in o dönemki lideri Farage, kendini Birleşik Krallık halkını Brüksel’in hegemonyasından kurtaran, özgürlüğüne kavuşturan lider pozisyonunda göstermeye çalışmıştır. ABD Başkanı Donald Trump da Brexit referandumu kampanya sürecinde AB’den çekilme yanlılarını desteklemiş, Farage da Trump’ın seçim kampanyası sürecinde onu desteklemiştir. Farage ve Trump’ın birbirine verdiği destek de son yıllarda popülist liderler arasında artan iş birliği örneklerindedir. Öner, s. 108.

getirilmiştir.⁶¹ Bu konuşmasında Thatcher, Birleşik Krallık'ın kaderinin Avrupa'da ve Avrupa Topluluğu'nun içinde olduğunu belirtmiş ancak Avrupa Topluluğu ülkelerinin daha sıkı bir işbirliği içinde çalışabilmeleri için mutlaka Brüksel'de merkezileşmiş ve atanmış bir bürokrasiye ihtiyaçları olmadığını vurgulamıştır.⁶² Avrupa şüpheciliği bu anlamda "başka bir Avrupa Topluluğu mümkün" beklentisini içermektedir.

Referandumlar bu noktada Avrupa Birliği'nin evrilmesinde önemli bir yere sahiptir. Referandumlar, 1951'de Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun kurulmasından bu yana Avrupa entegrasyonu sürecinde önemli bir role sahip iken son yıllarda AB'nin "dağılmasına" yönelik hareketlerle bağlantılı bir işlev görmektedir.⁶³ Avrupa şüpheciliğinin popülizmle birleşerek Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılmasına yol açmasında referandum böylesi bir işleve sahip olmuştur. İmparatorluk sonrası Birleşik Krallık'ın bitmeyen kimlik arayışı, ABD ile 'özel' ittifak/ilişki biçimi, 'İngiliz' kimliğinin diğer Britanya ulusal kimliklerini bastırması gibi unsurlar süreçte etkili olmuştur. Brexit'in özellikle kampanya süreci Avrupa şüpheciliğinin etkisinde ilerlemiş; referandum sonuçları ise Avrupa şüpheciliğinin yani Thatcher'in başbakanlığından beri sorgulanmakta bütünleşme sürecinin sürdürülebilirliğine ilişkin gerilimin somut bir yansımasına dönüşmüştür.⁶⁴

⁶¹ Margaret Thatcher, "Speech to the College of Europe (The Bruges Speech)", 1988, <https://www.margaretthatcher.org/document/107332>, erişim tarihi: 10.02.2025. Konuşmanın ayrıntısı ve etkileri için bkz. Ebru Ece Özbek/Özgehan Şenyuva, "Onlar Kalsın, Biz Gidiyoruz!" Birleşik Krallık Bağımsızlık Partisi'nin Söylemlerinde Popülizm ve Avrupa Şüpheciliği", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 20, Özel Sayı: Brexit (Yıl:2021), s. 127.

⁶² Özlem Terzi, "Brexit'in Birleşik Krallık Siyasal Sistemi ile Etkileşimi", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi* 20, Ağustos 2021, s. 170.

⁶³ Topaloff, s. 127.

⁶⁴ Terzi, s. 157. Sert Avrupa-şüpheciliği, ülkenin Avrupa Birliğinden ayrılması gerektiğine ve ülkenin Avrupa Birliği dışındaki 'bağımsız' varlığına vurgu yapan bir anlayıştır. Yumuşak Avrupa-şüpheciliği ise bulunduğu ülkenin Avrupa Birliği'nden çıkmasını savunmamakta, ancak Avrupa Birliği'nin kurum ve politikalarına ciddi eleştiriler getirerek sistemin ve politikalarının değişmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıntısı için bkz. Öner, s. 107. Arsava'nın belirttiği gibi Brexit, Birleşik Krallık'ın problemi olduğu kadar Avrupa'nın da bir problemidir. 2004 yılında AB'nin doğuya doğru genişlemesi esnasında kişilerin serbest dolaşımı konusunda İngiltere'nin bir geçiş dönemi talebi yapmaktan feragat etmesi, Doğu Avrupa'da güçlü şekilde yer edinmesinde rol oynamıştır ve AB ülkelerinden gelen 3.3 milyon AB vatandaşı İngiltere'de yaşamaktadır. Ayşe Füsün Arsava, "Avrupa Birliği Yol Ayrımında Mı?" *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, Yıl 9, Sayı 17, Haziran 2021, s. 50.

Birleşik Krallık'ın "kontrolü geri almak" sloganı yalnızca (referandumla ilişkin kampanya sürecinin ifadeleriyle) "sözde Avrupa elitlerine/elitizmin sembolü AB kurumlarına" değil, aynı zamanda tüm "siyasi yerleşik düzene" karşıydı. Küreselleşme sürecinde gelir dağılımı eşitsizliklerinin artması, artan göç ve ekonomik kriz, popülizmin politikadaki etkisini artırmaktadır. Popülizm "elit" kavramını temel aldığı için Avrupa Birliği veya Birleşmiş Milletler gibi uluslararası örgütlere veya ulus-üstü yapılara da şüpheyile yaklaşmaktadır.⁶⁵ Bir anlamda Brexit referandumunu, "sıradan" vatandaşların Brüksel'deki elitlerden kontrolü geri alabilme şansı olarak görülmüştür.⁶⁶ Ayrıca Brexit referandumunu ile hemen hemen eş zamanlı Donald Trump'ın ABD'de başkan olarak seçilmesi, Avrupa ülkelerinin pek çoğunda popülist radikal sağ partilerin hem yerel hem de ulusal düzeyde güçlenmesi ve Avrupa Parlamentosu seçimlerinde oy oranlarını artırmaları, popülizmin yükselişinin işaretleri olarak görülmektedir.⁶⁷ Bu eş zamanlı örneklerin ortaya çıkışı, popülizmin daha önce de belirtildiği üzere sadece iktidarla sınırlı kalmayıp seçmene, muhalefete, kurumlara sirayet etmesinin yanı sıra mekânsal ve düşünsel anlamda da sirayet ettiğinin göstergesidir. Bu anlamda Brexit, popülizm ve referandum ilişkisinde önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

B. Brexit Referandumunun Etkileri ve Sonuçları

23 Haziran 2016'da yapılan referandumda, seçmenin %72'si sandıklara gitmiş ve katılanların %51,9'u AB'den ayrılmayı; 48,1'i de AB üyeliğinin devamını tercih etmiştir.⁶⁸ Referandumda sorulan soru,

⁶⁵ Topaloff, s.133.

⁶⁶ Öner, s. 107.

⁶⁷ Öner, s. 97.

⁶⁸ Özge Onursal Beşgül, "Brexit: AB Kurumlarına, Politika Yapım ve Karar Süreçlerine Etkisi". *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 20, Özel Sayı: Brexit, Ağustos 2021, s. 188. Referandum sonucu, Birleşik Krallık'ın AB'de kalması için kampanya yürüten Başbakan David Cameron'ın istifasına yol açmıştır. Cameron'ın istifası, Theresa May'in yeni Başbakan olarak göreve gelmesinin önünü açmıştır. "May, AB'de kalma (Remain) kampanyasını desteklemiş olsa da referandum sonucunu uygulama taraftarıydı. Bu nedenle "Brexit Brexit demektir" ifadesini benimsemiştir. Bu slogan, Theresa May'in yeni hükümetinin otoritesini güçlendirmek ve zaman kazanmak için gerekli ve etkili bir garanti olarak yorumlanıyordu. (...) Brexit'in ne anlama geleceği sadece bir Birleşik Krallık meselesi değil en "hassas" Avrupa projelerinden biri haline geldi." Nicholas Wright/Oliver Patel, "Brexit: A

“Birleşik Krallık Avrupa Birliği üyesi olarak kalmalı mı yoksa Avrupa Birliği’nden ayrılmalı mı?” şeklindeydi.⁶⁹ Brexit sürecinde, referandumun kendisi anayasal olarak bağlayıcı değil, sadece “danışma niteliğindedir.”⁷⁰ 1972 tarihli Avrupa Birliği Antlaşması’nın 50. maddesine göre; “herhangi bir Üye Devlet, kendi anayasal gerekliliklerine uygun olarak Birlik’ten ayrılmaya karar verebilir.” AB’den ayrılma kararının 50. Madde kapsamında bildirilmesi, Birleşik Krallık’ın hukuk sistemi üzerinde doğrudan bir hukuki etkisi bulunmamaktadır. Birleşik Krallık’ın hukuk sistemi üzerinde doğrudan etkisi bulunmayan bu bildirim, sadece Avrupa Birliği düzeyinde bir müzakere sürecini başlatmaktadır.⁷¹ Ancak bu gerekliliklerin tam olarak nasıl işleyeceği tartışmanın ana eksenini oluşturmuştur. Bu noktada ayrılma sürecinin usulüne ilişkin şu öneriler ortaya konulmuştur:

- Hükümetin kraliyet yetkisi (royal prerogative) kullanarak Brexit’i başlatabileceği;
- Kraliyet yetkilerinin kullanılmasının vatandaşların haklarının ortadan kaldıracığını ve bu yüzden Parlamento onayının gerekli olduğu;⁷²

Challenge for The UK Constitution, of The UK Constitution?”, *European Constitutional Law Review*, 12, s. 409; Michael Gordon, “The Constitutional Consequences of Brexit”, UK Constitutional Law Association, 2016, <https://ukconstitutionallaw.org/2016/07/06/mike-gordon-brexit-the-constitutional-necessity-of-an-early-general-election/>, erişim tarihi: 20.02.2025.

⁶⁹ Richard Bellamy, “Political Constitutionalism and Populism”, *Journal of Law and Society*. 50(Suppl. 1), 2023, s. 7.

⁷⁰ AB üyeliğinden çıkışın/ayrılmanın yasal zeminini ilk defa oluşturan AB Antlaşmasının 50. maddesine göre çıkış süreci, üye devletin AB Zirvesi’ne niyet beyanı ile başlar. Birleşik Krallık da başbakanın imzası ile 29 Mart 2017 tarihinde bu beyanda bulunmuş ve uzun bir müzakere sürecine girmiştir. AB’den Çıkış Antlaşması, AB’nin İşleyişi Hakkında Antlaşma’nın m. 218/3 maddesine istinaden müzakere edilmiştir. Sürecin başında 2019 yılına kadar anlaşmanın akdedileceği, onaylanacağı ve ilgili yasal düzenlemelerin 21 aylık bir geçiş süreci ile tamamlanacağı öngörülmüştür. Bir anlaşmaya varılamaması durumunda ise ayrılma sürecinin iki yılda tamamlanması ile Birleşik Krallık’ın 29 Mart 2019 tarihinde AB’den çıkması öngörülmüştür. AB’den çıkış ise 31 Ocak 2020’de gerçekleşmiştir. Onursal Beşgöl, s. 188-189.

⁷¹ Gordon, s. 418 vd.

⁷² Gordon’a göre Parlamento egemenliği doktrini, Birleşik Krallık Parlamentosu’nun her kararı doğrudan almasını gerektirmemektedir. Parlamento, karar alma süreçleri için istediği çerçeveyi oluşturma konusunda nihai yasama yetkisine sahiptir.

- Referandum sonucunun bağlayıcı olduğu; Parlamento onayının şart olmadığı;
- Parlamento onayının zorunlu koşul olmayıp Parlamento onayının sadece kararın demokratik meşruiyetini arttıracığı.

Bu tartışmalara bakıldığında görülmektedir ki referandumun meşruiyet zemini erkler arasındaki dengenin gözetimiyle yakından ilişkilidir. Referandumu başlatan ile referandumun konusunu oluşturan kişi veya kurum aynı olmamalıdır.⁷³ Özellikle yürütme organına referandum başlatma yetkisinin verildiği tüm durumlarda, bu yetki parlamentoya ve uzlaşmaya karşıt sonuçlara neden olmuştur. Referandumu başlatma yetkisinin yürütme organına verilmesi, kuvvetler ayrılığı sistemini bozma riski taşır; çünkü bu durum yürütmedeki devlet başkanına güçlendirilmiş bir veto veya yasa yapma yetkisi kazandırabilir.⁷⁴ Referandumu yürütme organı karar veriyorsa ve referandum yürütmenin yetkilerini genişletecekse bu durumda halkın tek rolü, otoriter siyasi liderlerin kararlarını meşrulaştırmak olabilir. Halkın rolü sadece son adımda evet ya da hayır demeye indirgenmiştir. Bu tür referandumlar, neredeyse her zaman otoriter ortamlarda gerçekleştirildiklerinden, farklı görüşlerin ifade edilebileceği özgür bir tartışma ortamı da bulunmamaktadır.⁷⁵ Popülist politikalar çoğunlukla, daha güçlü bir yürütmeye yol açan referandumlarla bağlantılıdır. Bu nedenle bu referandumların çoğu, yürütme erkinin/devlet başkanının seçmeni kontrol ettiği ve belirli sonuçları beklediği başkanlık plebisitleridir. Bu nedenle, demokratik bir referandum için gerekli anayasal güvenceler yoksa, popülist bir siyasi ortamda ve/veya

Çekilme bildirimine yetki sağlamak için bir Parlamento Yasası'nın gerekliliği eleştirilirken diğer yandan AB'den çekilme kararı, 2011 Avrupa Birliği Yasası'nın 2. maddesi uyarınca AB antlaşmalarını değiştirme veya yerine yenisini koyma etkisi yaratmamaktadır. Bu antlaşmalar değişmeden kalır ve çekilme müzakerelerinin başlangıcında değil, sonuçlanmasında uygulanmaya devam eder. Dolayısıyla, 2. maddede yer alan yasal "referandum kilidi" devreye girmez ve hükümet, burada belirtilen yetkilendirme süreciyle bağlı değildir. Dahası, 2011 Avrupa Birliği Yasası'nı yürürlüğe koyarken hükümet, AB düzeyinde alınan bir dizi karar yetkilendirmeye yönelik son derece geniş bir düzenlemeye sahiptir. Gordon, s. 419 vd.

⁷³ Şen, s. 109.

⁷⁴ Şen, s. 97-99.

⁷⁵ Şen, s. 99.

bir popülist siyasi liderin elinde otoriterliğe kayma tehlikesi her zaman mevcuttur.⁷⁶

Brexit sürecinde yetki krizinin nasıl aşılabacağı tartışılırken Hükümet'in 50. maddeyi "tetikleyen" bir yasa çıkarması gerektiği görüşü daha ağır basmaktaydı. Bu hukuki belirsizlik ve tartışma, Yüksek Mahkeme tarafından çözüme ulaştırıldı. "R (Miller) v Secretary of State for Exiting the European Union" davasında, Mahkeme, hükümetin kraliyet yetkisini kullanarak tek başına Brexit sürecini başlatamayacağına ve Parlamento'nun yetkilendirme yapması gerektiğine karar verdi. Yüksek Mahkeme kararı sonrası, hükümet 2017'de Parlamento'ya Avrupa Birliği Çekilme Bildirimi Yasası (*European Union Notification of Withdrawal Act 2017*) adıyla bir yasa sundu. Bu yasa ile 50. maddenin devreye sokulması ve Brexit sürecinin başlatılması konusunda Parlamento yetkilendirildi. Yasa, hem Avam Kamarası hem de Lordlar Kamarası'ndan geçerek kabul edildi. Parlamento onayı alındıktan sonra, dönemin Başbakanı Theresa May, 29 Mart 2017'de AB'ye resmi bir bildirimde bulunarak 50. madde çerçevesinde Brexit süreci başlatıldı. Sonuç olarak, referandum süreci Brexit'in siyasi temelini oluşturdu, ancak hukuken bağlayıcı olmadığı için Parlamento'nun onayı alınarak sürece devam edildi.⁷⁷

Birçok referandum danışma niteliğindedir ve dolayısıyla sonuçlarının seçilmiş temsilciler tarafından ele alınıp uygulanması gerekir. Brexit örneğinde olduğu gibi, "özel ve tek seferlik" olarak nitelendirilen referandumların, parlamentonun onayıyla yürürlüğe girmesi gerektiği özellikle vurgulanmaktadır.⁷⁸ Bağlayıcı referandumların tasarlanması, sorularının da iyi ve net şekilde belirlenmesi gerekir. Çünkü kampanyalar veya diğer seçkinler tarafından başlatılan inisiyatifler, baskı grupları tarafından yönlendirilebilir. Bir anlamda elitlere alternatif olarak sunulan referandum, elitler tarafından yön verilen süreçlere dönüşebilir. Bu dengenin sağlanabilmesi bakımından parlamentonun onayının önemi vurgulanır. Elbette tüm bunlar, "işlevini yerine

⁷⁶ Şen, s. 109.

⁷⁷ Süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tom Mullen, "The Brexit Case and Constitutional Conventions", *Edinburg Law Review*, Vol 21, s. 442-445.

⁷⁸ Simone Chambers, "The Counter-Majoritarian Referendum: Popular Voting Processes and Constitutional Change", *Critical Review*, 36:3, 2024, s. 350-351.

getiren" ve "denetlenebilir" parlamentonun ve yürütme organının varlığında anlam kazanmaktadır.

Brexit referandumunu, "bir referandum nasıl yapılmamalıdır örneği" ve "demokrasilerin ne yapmamaları gerektiğine dair açık ve net bir ders" olarak tanımlanmaktadır.⁷⁹ Çünkü referandumlar, halkın iradesi savına öncelik verip demokratik karar alma süreçlerindeki çoğulculuğu ve hoşgörüyü ortadan kaldıran bir niteliğe bürünebilmektedir. Özellikle Brexit tecrübesi, Birleşik Krallık'ta yazılı anayasa tartışmalarını gündeme getirmiştir çünkü yazılı anayasa yoluyla hem referandumların hem de parlamento süreçlerinin çoğulcu bir işlerlik kazanacağı ve azınlığın korunmasının güçlendireceği ileri sürülmüştür.⁸⁰

C. Brexit'in Sonuçları Bakımından Popülizmle Mücadele Yöntemleri

Ekonomik güvensizlik ve Avrupa şüphesizliği, popülizmin ana etkenlerinden olmaya devam edecektir. Brexit referandumuna katılım oranının yüksek oluşu (72.2%) ve AB'den ayrılma yönünde oy kullananların daha çok düşük gelirli nüfusun yaşadığı veya yoğun işsizliğin görüldüğü bölgelerden olması 'ekonomik güvensizlik' yaklaşımının Brexit sürecinde etkili olduğunu göstermektedir. Yabancı düşmanlığı ve göçmen karşıtlığının da yine daha çok homojen kırsal bölgelerde ve orta yaşın üstündeki vatandaşlar arasında yaygın olduğu görülmektedir. Buna karşılık, daha genç nesiller arasında ve toplumsal olarak farklılıkların olduğu kozmopolit yerlerde okumuş, çalışmış veya yaşamış vatandaşlar bakımından ise yabancılara, göçmenlere karşı böyle bir tehdit algısının pek fazla olmadığı görülmektedir.⁸¹

⁷⁹ Bellamy, s. 8.

⁸⁰ Bellamy, s. 7. "Birleşik Krallık'taki anayasal sisteminin merkezinde yer alan en önemli unsur hem yasalar hem de teamüllerle belirlenen Parlamento egemenliği doktrininin. Mahkemeler, bu düzende hukukun üstünlüğü ve eşitlik ilkesini koruma konusunda önemli bir rol oynar. Yürütme organları, mahkemeler tarafından mevcut yasalara uymaya zorlanabilir, ancak nihayetinde -ve bu düzende en meşru şekilde- hukuki yollarla değil, siyasi yollarla denetlenir ve dengelenir. Bu denetim ya dolaylı olarak seçimler yoluyla ya da doğrudan, seçilmiş parlamentolar ve hükümetin halkın çoğunluğunun ve Parlamento üyelerinin desteğiyle yönetme zorunluluğu aracılığıyla gerçekleşir." Bellamy, s. 12.

⁸¹ Öner, s. 109; Özbey/Şenyuva, s. 121.

Brexit sadece Avrupa şüpheciliği değil göçmen/yabancı karşıtlığı üzerinden de inşa edilmiştir. Referandum kampanyalarının yönetimi bu noktada büyük bir öneme sahiptir. Adil bir referandum kampanyası, genel seçim düzenlemeleriyle güvence altına alınmamalıdır çünkü bu düzenlemeler referandumların özel gerekliliklerini karşılamaktan uzak olabilir. Bu nedenle kampanya sürecine dair yasal çerçeve, referandumların özel ihtiyaçlarına uygun olmalıdır; tarafsız ve hükümet dışı bir kurum seçmen eğitimiyle sorumlu olmalıdır.⁸² Seçmen eğitiminde hem basılı hem de çevrim içi olarak sunulan açıklayıcı notlar; önerilen değişikliğin metnini, teklife ilişkin öz bir açıklamayı, ilgili değişikliğin anayasal sisteme etkisini ve lehinde ve aleyhindeki temel argümanları içermelidir.⁸³ Örneğin Letonya, Portekiz ve Polonya'da ulusal seçim komisyonları, seçmenlere tarafsız bilgi sağlamakla yükümlüdür. Ayrıca Fransa'da, referandum kampanyaları sırasında aktarılan bilgilerin tarafsızlığı ve doğruluğu Anayasa Konseyi tarafından denetlenmektedir.⁸⁴ Oylamadan önceki kamuoyu tartışmasının bu yöntemlerle özenle yürütülmesi, çoğunlukçu eğilimleri hafifletilebilir: "Özellikle anayasal konularda, kaybedenlerin rızası çok önemlidir. Bu rızanın sadece sürecin biçimsel adaletine değil, aynı zamanda oylamadan önceki kamuoyu tartışmasının kalitesine, sağlamlığına ve kapsayıcılığına bağlıdır."⁸⁵

Bu süreçte ortaya çıkan başka bir tartışma ise acaba referanduma getirilecek bir eşğin/kotanın, popülizmi engelleyip engelleyemeyeceğidir. Kurucu referandumlar için nitelikli çoğunluk eşiği belirlenebilmektedir. Örneğin Macaristan Başbakanı Viktor Orbán tarafından düzenlenen 2016 tarihli göçmen kotalarına ilişkin referandum, %44 katılım oranıyla %98 hükümet yanlısı oyla sonuçlanmış, ancak %50 katılım eşiğini geçememiştir. Bu noktada katılım eşiğinin uygulanması durumunda Orbán'ın popülist politikalarının önlenmesi adına önemli bir adım olacağı tartışılmıştır. Ancak, referandum sorusu o kadar geniş bir şekilde formüle edilmiştir ki, katılım eşiği sağlanmış olsaydı bile referandum sonucunun doğrudan herhangi bir hukuki etkisi olup olmayacağı belirsizdir. Bütün bunlar, plebisiter referandumun görün-

⁸² Şen, s. 109-110.

⁸³ Şen, s. 102.

⁸⁴ Şen, s.102.

⁸⁵ Chambers, s.350-351.

tüsünü doğrulamaktadır; burada asıl amaç yasa çıkarmaktan ziyade popülist liderin kişisel konumunu güçlendirmektir. Referandum sonucunun hukuken geçersiz olması, Orbán'ın yine de zafer ilan etmesini engellememiştir.⁸⁶ Yine 1979'da İskoçya ve Galler'de yapılan yetki devri referandumlarında, sadece oy verenlerin çoğunluğunu değil, seçmenlerin en az %40'ının onayını gerektiren bir eşik belirlenmişti ancak bu eşik sağlanamamıştı. Brexit referandumunda da bu tür bir eşik belirlenmemiştir. %72,21'lik katılım oranıyla alınan %51,89'luk çoğunluk, seçmenlerin sadece %37,4'ünü temsil etmektedir. Oysa, %64,62'lik daha düşük bir katılım oranına rağmen daha yüksek bir çoğunluk (%67,23) ile onaylanan 1975 referandumunda bu başarı sağlanmıştı. Eşik özellikle anayasal zeminin istikrarını sağlayan bir unsur olabilir çünkü bazı bireyler özellikle azınlıklar yaşamlarını bu altyapının sabit kalacağı varsayımına göre inşa etmiş olabilir. Çünkü bu altyapıyı %50-%50 oy oranına dayalı bir oylamaya sunmak, zar atmak gibidir ancak nitelikli çoğunluk bu sorunu çözmek için her zaman meşru bir yol olmayabilir.⁸⁷

Brexit oylamasının belirli bir oy oranına bağlamaması önemli bir eksiklik olarak görülmektedir. Ancak diğer yandan İngiltere'nin demokrasi yaklaşımında çoğunluk kararının kabul edildiği ve yüzde 50+1 kuralının genel olarak kabul gördüğünün göz ardı edilmemesi gerektiği tartışılmaktadır.⁸⁸ Referandumlara bir eşik getirilmesi, popülist seçmen/vatandaş duvarının aşılmasına yardımcı olabilir. Werner/Jacobs tarafından popülist vatandaşların referandumlara ilişkin yaklaşımının incelendiği araştırmada, popülist vatandaşların popülist olmayanlara kıyasla kaybetmeye daha tahammülsüz olacakları beklenirken popülist tutumlara sahip vatandaşların referandumlarda sonuç olumsuz olduğunda bile sonucunu daha fazla kabul etmeye yatkın olduğu ortaya çıkmıştır.⁸⁹ Referandumların popülist tutumlara sahip vatandaşlar bakımından olumsuz politik sonuçlar karşısında bile uzlaşma sağlayabileceği ileri sürülmektedir. Görünüşe göre popülist

⁸⁶ Crombrugge, s. 113.

⁸⁷ Bellamy, s. 8.

⁸⁸ Arsava, s.50.

⁸⁹ Hannah Werner/Kristof Jacobs, "Are Populists Sore Losers? Explaining Populist Citizens' Preferences for and Reactions to Referendums", *British Journal of Political Science*, 52, 2022, s. 1412.

vatandaşlar, oyunun kurallarını tamamen görmezden gelmeye niyetli değildir sadece kuralların farklı olması gerektiğini düşünmektedir.⁹⁰ İlgili çalışmaya esas oluşturan Hollanda'daki 2018 referandumudur ancak, bulguların farklı ülke bağlamlarında da test edilmesi büyük önem taşımaktadır. Popülist vatandaşların referandumlara desteğinin daha çok normatif olduğunu ve dolayısıyla kararı kabullenme ile olumlu şekilde ilişkili olabileceğini gösterse de bu tür korelasyonların hangi koşullar altında ortaya çıktığının araştırılması gerekmektedir. Ayrıca popülist vatandaşların göç gibi son derece tartışmalı konularda da benzer şekilde davranıp davranmayacağı henüz bilinmemektedir.⁹¹

Yine Brexit referandumunu, 16-17 yaşındaki bireylerin oylamaya dahil edilip edilmemesi konusunda da tartışmalara yol açmıştır. 16-17 yaş grubunun dışlanmasını, Brexit'in sonuçlarından en fazla etkilenecek bireylerin demokratik sürecin dışında bırakılması olarak değerlendirmiştir. Özellikle bu yaş grubunun geleceğinin, alınan kararlar tarafından derinden şekilleneceği vurgulanmıştır. Buna karşılık, 65 yaş ve üzeri seçmen, büyük ölçüde Brexit yanlısı (%66) oy kullanırken, buna karşılık genç nesillerin Brexit karşıtı görüşleri çok daha baskındır (%72). Bu nedenle 16 yaşındakilere oy hakkı verilmesi yönündeki bu öneri, İskoçya'daki 2014 Bağımsızlık Referandumunda olduğu gibi, gençlerin siyasi süreçlere daha fazla katılım göstermesi ve kararların geleceği daha doğrudan etkilemesi nedeniyle güçlü bir demokratik gerekçe sunacağı ileri sürülmektedir. Brexit sonrasında bu yaş grubunun da seçmen olarak dahil edilmesi tartışmaları gündeme gelmiştir.⁹²

SONUÇ

Her popülist yapı, elbette hukuk dışı yöntemlerle anılmayabilir ancak yetkilerini referandum yoluyla genişletirken, sorumluluk paylaşımını daraltan iktidarlar popülizmle anılmaktadır. Özellikle de referandumlara atfedilen anlam ve değer, popülizmin çapını büyütebilmektedir. Anayasa referandumlarının kalıcı ve kapsayıcı sonuçları ise popülizmin genişlemesine kaynaklık edebilmektedir. "Elitizmle mücadele edebilme pahasına her türlü riski alan ve halkının yanında olan

⁹⁰ Werner/Jacobs, s. 1412.

⁹¹ Werner/Jacobs, s. 1415-1416.

⁹² Bellamy, s. 10.

liderler” halkın sesini duyurabilme vurgusuyla elitizmi büyütebilir. Baskı gruplarının istilası, politikaya egemen oldukça, kamu yararı önceliği politikanın dışına itilir.

Popülizm, pop kültürün tüm unsurlarıyla ilerler. Sadece yöneticiler popülist değildir; muhalefet de hatta merkeze alınan halk da popülist öğelerle beslenebilir. Bir anlamda popülizm sirayet eder ve kaçınılmaz bir ağ ortaya çıkar. İki alandan biri (iyiler-kötüler/dostlar-düşmanlar) tercih edilmek zorundadır ve aslanan iktidarın “erdemliler” olarak sınıflandırdığı çoğunluğun yanında yer almaktır. Popülizmde yapılacak bir sonraki referandumun ise tek bir amacı vardır: Çoğunluğun içinde yer almayan sesin, referandum sonucuyla suskun olması gerekliliğinin tescil edilmesidir. Crombrugge’in vurgusu bu noktada önem arz etmektedir: “Demokratik teori, popülist meydan okumayla doğrudan yüzleşmek zorundadır. Bu, referandumları neden meşru gördüğümüzü daha derinlemesine düşünmemiz gerektiği anlamına gelir. Ayrıca, referandumların halkın iradesini yansıttığına dair sezgisel bir kabullenmeden, popülist manipülasyona karşı dayanıklı ve temsili demokrasi-nin temel ilkeleriyle uyumlu açık bir teori geliştirmeye geçmemiz gerektiğini gösterir.”⁹³ Referandumlar daha geniş bir demokratik sistemin parçası olarak entegre edilmelidir ve diğer erk ve kurumların yetkilerini sönmümlendirecek bir araç veya azınlık görüşlerini görmezden gelmenin bir yolu olarak ele alınmamalıdır. Ayrıca referandum, ilgili tartışmayı çözmek için geçici bir yöntem olarak değil kapsayıcı, ortak bir diyalogun inşası ve devamlılığı olarak tasarlanmalıdır.

Kaynakça

Kitaplar

- Fassin, Eric, *Popülizm: Büyük Hınç*, (Çeviren: Güleney Kırnalı/ İlker Kocael), Heretik, Ankara 2018.
- Finchelstein, Federico, *Faşizmden Popülizme*, (Çeviren: Ali Karatay), İletişim Yayınları, İstanbul 2019.
- Laclau, Ernesto, *Popülist Akıl Üzerine*, (Çeviren: Nur Betül Çelik), 3. Baskı, Epos Yayınları, Ankara 2018.
- Mouffe, Chantal, *Sol Popülizm*, (Çeviren: Aybars Yanık), İletişim Yayınları, İstanbul 2019.

⁹³ Crombrugge, s. 117-118.

- Mudde, Cas/Kaltwasser, Critobal Rovira, *Popülizm- Kısa Bir Giriş*, (Çeviren: S. Erdem Türközü), Nika Yayınevi, Ankara 2019.
- Müller, Jan-Werner, *Popülizm Nedir?*, (Çeviren: Onur Yıldız), İletişim Yayınları, 2. Bası, İstanbul 2018.
- Toprak, Zafer, *Türkiye’de Popülizm 1908-1923*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2025.

Makaleler

- Adamidis, Vasileios, “Democracy, Populism, and The Rule Of Law: A Reconsideration of Their Interconnectedness”, *Politics*, Vol. 44(3), 2024, pp. 386–399.
- Arsava, Ayşe Füsün, “Avrupa Birliği Yol Ayrımında Mı?” *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, Yıl:9, Sayı:17, Haziran 2021, s. 45-68.
- Bellamy, Richard, “Political Constitutionalism and Populism”, *Journal of Law and Society*. 50(Suppl. 1), 2023, pp. 7-25.
- Benazir, Khalimat Rachida, “Direct Democracy And The Rise Of Populism In Switzerland”, *Journal of International Relations*, S. 26, pp. 21-37.
- Chambers, Simone, “The Counter-Majoritarian Referendum: Popular Voting Processes and Constitutional Change”, *Critical Review*, 36:3, 2024, pp 338-351.
- Crombrugge, Ronald Van, “Are Referendums Necessarily Populist? Countering the Populist Interpretation of Referendums Through Institutional Design”, *Representation*, 57:1, 2021, pp. 109-130.
- Çamurcuoğlu, Gülден, “Çoğunlukçu Demokrasiye Yöneliş Olarak Popülizm”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S. 10(1), 2019, s. 277-291.
- Duygun, Ahmet Mert, “Popülist Anayasacılığa Giriş”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, Cilt: 9, Sayı:18, Yıl:2020, s. 397-464.
- Dostal, J. M. / Champod, M., “The Conflict Between Direct Democracy and International Law: Analysing The Swiss Case”, *Journal of the Korean-German Association for Social Sciences / Zeitschrift der Koreanisch-Deutschen Gesellschaft für Sozialwissenschaften*, 25, 2015, pp. 3-38.
- Felipe, Burbano de Lara/Carlos de la Torre, “Why Ecuador’s Referendums Backfired” *Journal of Democracy*, 31, no. 2, April 2020, pp. 69-80.
- Fölsch, Marco, “Do Affective Polarization and Populism Affect the Support for Holding Referendums?” *Politics and Governance*, Volume 12, 2024, pp. 1-16.
- Freeden, Michael, “After The Brexit Referendum: Revisiting Populism as an Ideology”, *Journal of Political Ideologies*, 22:1, 2017, pp. 1-11.
- Gherghina, Sergiu/Jean-Benoit, Pilet/Bettina, Mitru, “Big Ideas, Little Detail: How Populist Parties Talk About Referendums in Europe”, *Contemporary Politics*, 2024, 30:4, pp. 437-455.
- Gherghina, Sergiu/Silagadze, Nanuli, “Populists and Referendums in Europe: Dispelling the Myth”, *The Political Quarterly*, Vol. 91, No. 4, pp. 795-805.
- Gözler, Kemal, “Halkoylamasının Değeri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt XL, 1988, Sayı 1-4, s. 97-113.

- Jacobs, K./Akkerman, A./Zaslove, A., "The Voice of Populist People? Referendum Preferences, Practices and Populist Attitudes", *Acta Politic*, 2018, 53, pp. 517-541.
- Kaidatzis, Akritas/Kamtsidou, Iphigenia/Stratilatis, Costas, "How Populism Affects Constitutional Law", (edited by Akritas Kaidatzis, Eleni Kalampakou, Ifigeneia Kamtsidou, Christos Papastylianos, Costas Stratilatis), *The People's Constitution: The Populist Transformation of Constitutional Law?*, Springer, Switzerland 2024, pp. 3-28.
- Krzywoszyński, Przemysław, "The Problem of Human Rights in Direct Democracy", *Revista de Filosofía II Época*, No: 9 (2014), pp. 95-102.
- Mullen, Tom, "The Brexit Case and Constitutional Conventions", *Edinburg Law Review*, Vol 21 pp. 442-447.
- Nugraha, Ignatius Yordan, "Popular Sovereignty and Constitutional Referendum: Can "The People" be Limited by Human Rights?", *German Law Journal*, 2022, pp.19-43.
- Onursal Beşgül, Özge, "Brexit: AB Kurumlarına, Politika Yapım ve Karar Süreçlerine Etkisi". *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 20, Özel Sayı: Brexit, Ağustos 2021, s. 187-208.
- Öner, Selcen, "Brexit ve Avrupa'da Popülist Radikal Sağın Yükselişi", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 20, Özel Sayı: Brexit, Ağustos 2021, s. 95-118.
- Özbey, Ebru Ece/Şenyuva, Özgehan, "Onlar Kalsın, Biz Gidiyoruz!" Birleşik Krallık Bağımsızlık Partisi'nin Söylemlerinde Popülizm ve Avrupa Şüpheliği", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 20, Özel Sayı: Brexit, Ağustos 2021, s. 119-153.
- Peters, Anne, "The Swiss Referendum on the Prohibition of Minarets", December 2, 2009, *Blog of the European Journal of International Law*, <https://www.ejiltalk.org/the-swiss-referendum-on-the-prohibition-of-minarets/>
- Schwartz, Cassilde/ Simon, Miranda/Hudson, David/ Van-Heerde-Hudson, Jennifer, "A Populist Paradox? How Brexit Softened Anti-Immigrant Attitudes" *British Journal of Political Science* (2021), 51, 1160-1180.
- Şen, İlker Gökhan, "Referendums and Democratic Constitutionalism: Is There a Way for Reconciliation?", (der. Sascha, Hardt, Aalt, Willem Heringa ve Hoai-Thu, Nguyen), *Populism and Democracy*, Eleven International Publishing, Netherlands, 2020. pp. 87-112.
- Terzi, Özlem, "Brexit'in Birleşik Krallık Siyasal Sistemi ile Etkileşimi", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 20, Ağustos 2021, s. 155-185.
- Topaloff, Liubomir, "Elite Strategy or Populist Weapon?" *Journal of Democracy*, Vol. 28, no. 3, July 2017, pp. 127-140.
- Urbinati, Nadia, "Democracy and Populism", *Constellations*, England, 5(1), 1998, pp. 110-124.
- Werner, Hannah/ Jacobs, Kristof, "Are Populists Sore Losers? Explaining Populist Citizens' Preferences for and Reactions to Referendums", *British Journal of Political Science*, 52, 2022, pp. 1409-1417.
- Wright, Nicholas/Patel, Oliver, "Brexit: A Challenge for the UK Constitution, of The UK Constitution?", *European Constitutional Law Review*, 12, pp. 409-444.

Yıldız, Onur, "Popülizmin Normatif İmkânları: Hınç ve Diğer Popülist Siyaset Biçimleri", *Mülkiye Dergisi*, Cilt: 41, Sayı: 1, s. 7-31.

Zurcher, Arnold J. "The Hitler Referenda", *The American Political Science Review*, Feb., 1935, Vol. 29, No. 1 (Feb., 1935), pp. 91-99

İnternet Kaynakları

Blokker, Paul, "Constitutional Courts and Populism/Populist Constitutionalism", *Verfassungsblog*, 4 May 2017, <https://verfassungsblog.de/populist-constitutionalism/>, erişim tarihi: 14.03.2025.

Centre for Research on Direct Democracy, <https://www.c2d.ch/referendum/DE/5bbbe29d92a21351232de553>, erişim tarihi 20.09.2025.

Follow the Money, <https://www.ftm.eu/>, erişim tarihi 10.10.2025.

Gordon, Michael, "The Constitutional Consequences of Brexit", UK Constitutional Law Association, 2016, <https://ukconstitutionallaw.org/2016/07/06/mike-gordon-brex-it-the-constitutional-necessity-of-an-early-general-election/>, erişim tarihi: 20.02.2025.

Hitler Youth on the Occasion of the Referendum for Adolf Hitler (August 19, 1934), published in: German History in Documents and Images, <<https://german-historydocs.org/en/nazi-germany-1933-1945/ghdi:image-1898>> erişim tarihi 20.09.2025.

Thatcher, Margaret, "Speech to the College of Europe (The Bruges Speech)", 1988, <https://www.margarethatcher.org/document/107332>, erişim tarihi: 10.02.2025.